

İLÂHÎ İLİM-İNSAN HÜRRİYETİ İLİŞKİSİ

Hasan TANRIVERDİ*

Öz

Mutlak ve değişmez olan ilahî ilmin kapsamına insan fiilleri de girmekte olup, Tanrı tarafından onun gelecekte yapacaklarının ezeli olarak bilindiği kabul edilmektedir. Sıfatları da zatı gibi mükemmel olduğundan bir şeyin Tanrı'nın ilminin dıŐında kalması, ilminde sınırlamaya gidilmesi veya bir şeylerin O'nun ačíısından belirsiz olması düşünülemez. Çünkü böyle bir şey, Tanrı'nın ilminde eksikliği akla getireceğinden her ačíıdan mükemmel olmasıyla çeliŐecektir. Ancak hem Tanrı'nın her şeyi ezeli, mutlak ve değişmez olarak bilmesi hem de insanın hür olmasının aynı anda savunulması bir takım felsefi ve teolojik problemlere yol açmaktadır. Bu problemler, Tanrı'nın ilminin insan hürriyetini ortadan kaldırıp kaldırmadığı, eęer kaldırıyorrsa insanın fiillerinden dolayı ceza ve ödüllendirilmesinin Tanrı'nın adaletiyle nasıl baędaŐacaęı meselesidir.

Anahtar Kelimeler: Hürriyet, Zorunluluk, Ezelilik, İlahî Önbilgi, İrade.

Abstract

The Relationship of Divine Knowledge and Human Freedom

Divine knowledge that is, absolute and unchanging, also covers human acts, which is assumed that all the actions performed by humans in the future are eternally known by God. Since God's attributes are perfect just like his essence, something to be outside His knowledge, limiting God's knowledge or something being uncertain from His point of view cannot be considered. Since as such situation would lead to the thought regarding deficiency in God's knowledge, it shall contradict with God's perfect being in every way. However, defending simultaneously that God knows everything eternally, absolutely and immutably, and human beings having free will, creates some philosophical and theological issues. These problems are whether the knowledge of God abolishes human freedom or not, and if it does so, how the punishment and rewarding of people for their actions accord with the justice of God.

Relationship with between divine knowledge and human freedom, there are generally three approaches: determinism, indeterminism and eclecticism. The determin-

* Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, hasantanriverdi@odu.edu.tr

ism states that God's knowledge is eternal and since everything happens in compliance with God's knowledge, there cannot be human freedom. The indeterminism says that God does not know what is happening in the world or that his knowledge does not expand to future so it does not constitute an impediment against human freedom. According to eclecticism, God's knowledge is eternal, however his knowledge has no effect on objects as the representation is in the form of information; thus human is freedom. In terms of knowing the 'eternal present' indicates that for God, everything only consists of now, the present, that is, all actions and events are known to happen at the same time.

Keywords: Freedom, Obligation, Eternity, Foreknowledge, Will.

Giriş

Din felsefesinin temel sorunlarından biri olan İlahi bilgi ve insan hürriyeti konusunda gerek dini metinlerde, gerekse Batı ve İslam dünyasında yapılan tartışmalarda oldukça farklı görüşlerin olması, konunun anlaşılmasını olduğu gibi meselenin tüm boyutlarıyla ele alınmasını da güçleştirmektedir. Bu nedenle konuyu Batı düşüncesi ekseninde ele alıp, Müslüman düşünürlerin konuyla ilgili görüşlerine de yeri geldikçe yer vermeye çalışacağız.

Hürriyet Problemi

Hürriyet sözlükte bir şeye bağlı olmama, seçme imkânı olma, kendi iradesiyle karar verme, kişisel, toplumsal, ahlaki ve fikri özgürlük, ifade, seyahat ve ibadet hürriyeti, engellenmemiş ve zorlanmamış olma (Bolay 1996: 362; Akarsu 1984: 141) anlamlarında kullanılmaktadır. Dolayısıyla hürriyet, bir şeyi yapıp yapmayacağına insanın kendi iradesiyle karar vermesi ve bu kararını yerine getirirken bir engelle karşılaşmaması demektir. Her istediğini yapmaya ve güç yetirmeye sınırsız; belirli sınırlar içinde istenen şeyi yapmaya ise sınırlı hürriyet denilmektedir. (Demir 1997: 14). Sınırsız hürriyet Tanrı'nın, sınırlı olansa insan hürriyetine karşılık gelmektedir. (Öner 1982: 59). Hür fail ise seçimleri nedensel bir etken tarafından belirlenmeyen kişi demektir. (Swinburne 1995: 148). İnsanın hür olmasından, önceden ve kendisi dışında bir varlık tarafından belirlenmiş olmaksızın, fiillerini kendi istek ve iradesine göre yerine getirmesi anlaşılmaktadır.

Nesneleri birbirinden ayırabilen ve özel niteliklerini tanıyabilen insan onlar hakkında bilgi sahibi olduktan sonra, nasıl bir tavır takınacağına karar

verebilmektedir. Obje tarafından belirlenmeksizin onlar hakkındaki bilgisine göre hayatını düzenlemeye ‘hür olma’ denilmektedir. (Gilson 1999: 36). İnsan, diğer varlıklarla karşılaştırıldığında onlar karşısındaki farklı ve üstün konumu ile dikkat çekmektedir. Tabiat ve tabiat olaylarının etkisi altında olsa da onlara yön verebilecek güç ve yeteneğe sahip olması, insanın onlar karşısında hür olduğunu göstermektedir. Ancak ilahî önbilginin insan fiilleri üzerindeki etkisi söz konusu olduğunda mesele karmaşık bir hal almaktadır. Zira hem Tanrı’nın ilminin insanın fiilleri dâhil olmak üzere her şeyi ezeli olarak içerdiği, hem de insanın hür olduğu iddia edilmektedir. Tanrı’nın ilmi açısından gelmiş, geçmiş ve gelecek söz konusu olmadığına, ilminin hata ihtimali içermesi söz konusu olmadığına ve her şey bu bilgisine uygun olarak meydana geldiğine göre insanın hür olduğunu söylenebilir mi?

Ezelî bilgi, bilinene bağlı olarak meydana gelmeyen, kendisini önceleyen bir nesnenin bulunmadığı bilgidir. Böyle bir bilgiye sahip olanın, zâtı gereği âlim olması gerekir. Aksi takdirde bilgisi eşyaya bağlı olacaktır. Bu bağlamda ezeli bilginin kaynağı, ona sahip olan ezeli zâtın kendisidir. (Özdemir 2003: 17). Hemen hemen tüm teist düşünürler Tanrı’nın ezeli bilgisinin geçmiş ve şimdiki kuşattığı hususunda hemfikirdirler. Geçmiş ve şimdinin bilinmesi determinizme yol açmaz. Gelecek zamanlı olay yahut önermelerin ezeli bilgi karşısındaki konumu hakkında aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Beşerî bilgi, fiili meydana getirmek için kendi başına yeterli değildir. Ancak ilahî bilgi, birçok düşünür tarafından objesini var kılan bilgi olarak tanımlamıştır. (Aydın 1997: 165). Tanrı’nın bilgisinin bu özelliğinden hareketle, ilahî önbilginin gelecek zamanlı olay ve önermelerin imkânını ortadan kaldıracağı ve determinizme yol açacağı ileri sürülmüştür.

İlahî bilgi, ezeli olarak nitelendirildiğinde insan hürriyeti konusunda kendimizi bir ikilem içinde buluruz. Tanrı’nın insanın fiillerini ezeli olarak bilmesi halinde, bu bilgi insan davranışlarının nedeni olacağından, insan hürriyeti ortadan kalkacaktır. Sonradan bilmesi halinde ise ilahî bilgi insana bağımlı olacak ve değişime maruz kalacaktır. (Çetin 2003: 142; Özdemir 2002: 220). Bu ikilemi açıklığa kavuşturmak isteyen düşünürlerden bazıları Tanrı’nın önbilgisinin insan hürriyetine mani olmadığını, bazılarıysa ilâhî önbilgiyle insan hürriyetini aynı anda savunmanın bir çelişkidir başka bir şey olmadığını iddia etmişlerdir.

İlahî önbilgi ile insan hürriyetini aynı anda savunmanın çelişkili olduğunu savunanlara göre “*Tanrı insanın gelecekteki eylemlerini biliyorsa, Tanrı’nın*

bildiği bu şeyler zorunlu olarak yapılacaktır. Zorunlu olarak yapılan fiilde ise hürriyetten söz edilemez.” (Swinburne 1995: 173). Bu yüzden ya Tanrı’nın her şeyi önceden bildiğinden ya da insan hürriyetinden vazgeçilmesi gerekir. (Flew 1966: 45-57). Bu, şöyle bir örnekle açıklanmıştır: Geçen Cumartesi öğleden sonra, Jones çimleri biçti. Tanrı’nın var olduğu ve ilminin ezeli olduğu düşünüldüğünde buradan şu sonuç çıkacaktır. Tanrı, Jones’un geçen Cumartesi öğleden sonra çimleri biçeceğini önceden biliyordu. Bu yüzden onun çimleri biçmekten başka bir seçeneğini yoktur. Aksi takdirde Tanrı’nın yanlış bir bilgiye sahip olması gerekir; ancak bu mümkün değildir. Dolayısıyla Jones’un Tanrı’nın bu bilgisini yanlış çıkaracak bir şey yapma gücü yoktur. Tanrı var ve ilmi ezeli olduğuna göre fiilin yapılma anında, Jones’un bundan kaçınma gücü olmadığından onun çimleri biçmesi iradi bir fiil olarak nitelendirilemez. Jones’un yapmış olduğundan başka bir şey yapabilme imkânına sahip olmadığından, fiiline ‘iradi’ denilmesi doğru olmayacaktır. O halde eğer Tanrı varsa ve zatı gereği mutlak ilim sahibi ise hiçbir fiil iradî değildir. (Pike 2013: 198-199).

Bu örnekle Tanrı’nın önbilgisiyle insan hürriyetinin uyuşmayacağını gösterilmesi hedeflenmiştir. Buna göre, Tanrı’nın hem gelecekte ne yapacağımızı bilmesi, hem de o fiili hür olarak yapmamız mümkün değildir. Bu argümanın dayandığı öncüllerin kesin doğru oldukları söylenebilir mi? Onların kesin doğru olduğunun gerekçesi nelerdir? Tanrı’nın mutlak ilim sahibi, insanın ise hür olduğunu savunan bir teist, bu iddiaları kabul etmeyecektir. O, Tanrı’nın ezeli ilminin insan fiilini zorunlu kılmayan bir mahiyete sahip olduğunu, sebep-sonuç ilişkisi kurmayı gerektirmediğini, bunun beşerî epistemolojinin gerekliliklerinin Tanrı’nın ilmine aktarmaktan kaynaklandığını söyleyecektir. Bu durum, ilahî ilim beşerî idrakin üstünde olduğundan, tam olarak anlaşılammaktadır. Teistin bu açıklaması, akıl yürütmesi bu öncüller üzerine kurulu biri tarafından makul karşılanacakken, ilahî önbilgi ile insan hürriyetini aynı anda savunmanın çelişkili olduğunu düşünen biri tarafından makul karşılanmayacaktır.

İlahî bilgi ile insan hürriyeti meselesindeki diğer bir güçlük de ilahî adaletin nasıl tecelli edeceği konusudur. Çünkü ilahî ödül ve ceza, bireysel sorumlulukla, sorumluluk da kişinin hür olmasına bağlıdır. (Deniz 2003: 141). Bu nedenle ilahî ilmin insanın gelecekte yapacağı fiillerini kapsamaması halinde insanın sorumluluk ve hürriyetinden, insanın sorumlu ve hür olması halinde de Tanrı’nın ilminin gelecekte fiillerini kapsamamasından söz edilemez. Bu iki-

lemeden kurtulmak için ya Tanrı'nın bilgisinde sınırlamaya gidilecek ya da insan hürriyetinden vazgeçilecektir. Ancak bu ilkelerden her biri teizm açısından son derece önemli olan, olmazsa olmaz kabul edilen ilkelere aittir.

İlahî ilim ve insan hürriyeti açısından Kur'an'da yer alan ayetlere bakıldığında, hem insanın fiillerinde hür olduğuna (Sâffât, 37/96; İsrâ 17/97; A'raf, 7/28; Tevbe, 9/82, 95), hem de her şeyin Tanrı'nın dilemesiyle, kaza ve kaderiyle olduğuna (Şûra, 42/30; A'raf, 7/179; Yunus, 10/99) dair ayetlerin bulunduğu görülmektedir. Bu ayetler zahiri anlamlarıyla alındıklarında bir ikileme varmış gibi görünmektedir. Naklî ve aklî delillerde görülen bu çelişkili durum meselenin anlaşılmasını daha da zorlaştırmaktadır. Gerek Cebriyye ve Mutezile gerekse Ehl-i Sünnet, hatta filozoflar bu konudaki görüşlerine bu ayetleri delil olarak sunmuşlardır. İbn Rüşd, ayetlerde görülen bu çelişkili ifadelerin, Müslümanların bu konuda ihtilafa düşmelerinin ve fırkalara ayrılmalarının sebeplerinden biri olarak göstermiştir. (1998: 187).

Tanrı'nın ilminin ezeli olması ile insanın hür olduğunu aynı anda savunmanın doğurduğu güçlük ve ikilemi açıklığa kavuşturmak için sunulan çözüm önerilerini, genel olarak, şu başlıklar altında toplayabiliriz: 1) Determinist yaklaşım: Tanrı'nın ilmi ezeli olup nesnesini zorunlu kıldığından insan hürriyetinden söz edilemez. 2) İndeterminist yaklaşım: Tanrı'nın ilmi ezeli olmadığı veya geleceği kapsamadığından insan hürriyetine engel değildir. 3) Uzlaştırımcı yaklaşım: Tanrı'nın bilgisi ezeli olmakla birlikte nesnesi üzerinde etkisi olmayan tasviri bilgi niteliğinde olduğundan insan hürriyetini ortadan kaldırmaz. (Özcan 1989: 273). Bu tasnif içerisinde düşünürlerin görüşlerine yer verirken, ulaştıkları sonuçların değil de, amaçlarının aynı olmasını dikkate alacağız.

1) Determinist Yaklaşım:

Her şey kadiri mutlak ve ilim sahibi Tanrı tarafından ezeli olarak bilinmekte ve O'nun kontrolü altında bulunmaktadır. İnsanın fikirlerinden bir yaprağın düşmesine kadar hiçbir şey Tanrı'nın ilmin dışında gerçekleşmemektedir. Geçmişten günümüze kadar tüm insanların yaptığı ve yapacağı fiiller de dâhil olmak üzere tüm her şey önceden Tanrı tarafından bilindiğinden, önceden tayin edilmiş bir kadere göre olmaktadır. (Popkin 1990: 129). Bu düşüncenin formüle edilişi şöyledir: a) Zorunlu olarak, eğer Tanrı yarın yalan söyleyeceğimi biliyorsa, yarın yalan söyleyeceğim. b) Zorunlu olarak, Tanrı yarın yalan söyleyeceğimi bilmektedir. c) O halde, zorunlu olarak yarın yalan

söyleyeceğim. (Yavuz 2008: 335). Tanrı'nın bilgisi objesini zorunlu kıldığından, gerçekleşeceğini bildiği şeyin, bildiği şekilde gerçekleşmesi zorunludur. O halde insan hür iradesiyle istediğini yapan değil, yapmak zorunda olan bir varlıktır. (Atay 1974: 51).

Determinist yaklaşımın diğer argümanı ise Tanrı'nın zatında değişmenin olamayacağıdır. Tanrı, olacakları önceden bildiğinden her şeyi ezelden irade etmiştir. Bir şeyin sonradan irade edilmesi mümkün değildir. Tanrı, olacakları önceden bildiği için iradesiyle ilgili konularda bir değişme olmaz. Her şeyi değişmeyen bir ilimle bilir ve her şey bu ilme göre meydana gelir. Bunun aksini iddia edenler ise değişmeyen varlığın değişen şeyleri bilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. (Özdemir 2003: 43-56).

Determinist yaklaşımın savunucularından Epiktetos, insanı bir tiyatro eserindeki oyuncuya benzetmiştir. Oyuncunun rolünü seçme imkânının olmadığı, sahne ve oyun kendisi için belirlendiği gibi Tanrı da, insanların tarihsel dönemler içerisindeki rollerini belirlemiştir. İnsanın bir etkisinin olmadığı âlemdeki olaylar karşısında kabullenmekten başka bir şansı bulunmamaktadır. (2003: 28)

Spinoza'ya göre, insan âlemdeki zorunluluğa tabii olup onun hür iradesinden söz edilemez. Hürriyet, fiillerimizin gerçek nedenlerini bilmeyişimizden kaynaklanan bir vehimden ibarettir. Zira ruhta meydana gelen tüm istekler bir sebep tarafından, o sebep de başka bir sebep tarafından belirlenmiştir. İnsanın fiilleriyle ilgili hususlar Tanrı tarafından ezeli olarak belirlenmiş olduğundan, insana kaderine razı gelmek düşmektedir. Bu da insanın tabiata uygun yaşamasıyla gerçekleşecektir. (1965: 26 vd.)

Determinist yaklaşımda, Tanrı'nın bilgisinin mutlaklığı ve değişmezliği korunurken insan hürriyeti ortadan kaldırılmıştır. İnsan adeta kendisi ve fiilleri hakkında tasarruf hakkı bulunmayan, kontrolü mutlak varlığın elinde olan bir robot konumuna indirgenmiştir. Böyle bir durumda, fiilleri iradî değil de tabii olmuş olacağından, kendisinden fiillerin meydana gelmesi noktasında, güneş, ay vb. varlıklardan bir farkı kalmamış olacaktır. Böylece insan akıl sahibi olması, bilgi ve iradesine göre hareket etmesinden kaynaklanan varlık âlemindeki ayrıcalıklı konumu yitirmiş olacak ve sıradan bir varlık haline dönüşecektir.

İslâm düşüncesinde Cebriyye'nin determinist yaklaşımı benimsediği görülmektedir. Onlara göre, insanın fiilleri kendisine aitmiş gibi görünse de

aslında Tanrı'ya aittir. Fillerin insana nispeti mecazi anlamdadır. Fiillerinde zorunluluk altında olduğundan insanın ne irade ve seçiminden ne de üzerinde bir etkisinden ve kesbinden söz edilebilir. Bilakis her şey önceden takdir edilmiş olup insan, hakkında takdir edilenleri yapmaktadır. Tanrı'nın ilmi ve takdiri karşısında insan 'rüzgârın önündeki yaprak gibidir'. (Bağdadi 1997: 194-195).

Determinist yaklaşımın temel tezi, Tanrı'nın ezeli ilminin insanın seçme ve irade hürriyetini ortadan kaldırdığı, fiillerini zorunlu olarak yaptığıdır. İnsanın neler yapacağı ilahî ilimde mevcut olduğundan, insan bu ilmin gereğine göre hareket etmektedir. Bu ilmin dışına çıkılması Tanrı'nın ilminin yanlışlanması anlamına gelecektir ki, bu mümkün değildir. Ancak bu durumda insanın davranışlarıyla ilgili emir ve yasaklar konulması, belli davranışlarından dolayı övülmesi veya yerilmesi gereksiz olacaktır. Zira Tanrı'nın emir ve yasaklarına uyanlarda uymayanlarda, kendileri için belirlenen kadere göre hareket ettiklerinden, nihai itibarıyla O'nun iradesine uygun hareket etmektedir. Böyle bir durumda insanı fiillerinden dolayı sorumlu tutulmasının, yargılanmasının, ceza ve ödüle layık görülmesinin bir anlamı kalmayacaktır. Aksi takdirde Tanrı'nın adil olduğu ve kullarına zulmetmeyeceği konusunda şüpheler ortaya çıkacaktır.

2) İndeterminist Yaklaşım:

İndeterminist yaklaşıma göre, Tanrı'nın ilmi ezeli olmadığı ve gelecek zamanlı önermeleri kapsamadığı için insan hürriyetine engel teşkil etmemektedir. Gelecek zamanlı önermeler mutlak kesinlik ifade etmeyen, dolayısıyla doğru veya yanlış olarak nitelendiremeyeceğimiz önermelerden oluşmaktadır. (Kenny 1979: 52). Tanrı'nın bilgidен yoksun olduğu, zatı dışındaki varlıkları bilmediği, geçmiş ve şimdiki bilirken geleceği bilmediği veya imkânlar alanı olarak bildiği iddiaları bu kategori içerisinde ele alınacaktır. Zira tüm bunlarda, Tanrı'nın ilminde sınırlamaya gidilmiştir.

Tanrı'nın âlem ve insanın kaderi ile ilgilenmediği görüşünde olan Aristoteles'e göre, determinizmden kurtulmanın yolu gelecek zamanlı önermelere bilfiil gerçekleşmemelerinden önce doğruluk değeri atfetmemekten geçer. (Aristoteles 1996: 503-504). Bu tür önermelerin olgusal içerikleri bilfiil hale geldiğinde bilgi değeri kazanacaktır. O halde geçmiş zamanlı önermeler belirlenmiş olduklarından doğru, doğruluk değeri değişmeyeceği için de zorunludurlar. Gelecek ise müphem ve değişik seçeneklere açıktır. (Yavuz

2008: 335). Dolayısıyla zorunluluk, olumsal olan gelecek zamanlı önermeleri değil de, geçmiş ve şimdiki zamanlı önermeleri kapsamaktadır. (Kenny 1989: 634). Aristoteles, olgusal gerçeklik kazanmayan gelecek zamanlı önermelerin farklı alternatiflere açık olduğunu, bu nedenle kesinlik ifade etmediklerini belirtmiştir.

Aristoteles'e göre, var olan var olduğunda zorunlu olarak var olduğu gibi var olmayanda var olmadığında zorunlu olarak var olmamaktadır. Ancak bu var olan her şeyin zorunlu olarak var olduğu, var olmayan şeyin de zorunlu olarak var olmadığı anlamına gelmemektedir. (1963: 22-23; Ackrill 1987: 18-19). Örneğin yarın bir deniz savaşı olacağı veya olmayacağı zorunludur. Ancak bu, yarın bir deniz savaşının olacağına yahut olmayacağına zorunlu olduğu anlamına gelmemektedir. Çelişik iki durumdan birinin doğru ya da yanlış olması zorunluluk arz etmekle birlikte bu, onlardan birinin zorunlu kılmamakta, imkân dâhilinde kalmaktadır. Aristoteles yarın bir deniz savaşının olup olmamasının üçüncü halin imkânsızlığı ilkesi gereğince mantıksal olarak zorunlu olduğunu, ancak bunun bu alternatiflerden birini önceden zorunlu kılmadığını belirtmiştir.

Aristoteles'in için bu mesele dinî bir nitelik taşımamaktadır. Bu nedenle gelecek zamanlı önermelerin konumunu sadece mantıksal açıdan ele almış ve meseleyi gelecekle ilgili önermelerin kesinlik derecesi bakımından incelemiştir. Bu bağlamda gelecekte gerçekleşecek olayların mantikî statüsü üzerinde durmuştur. Ona göre, gelecekte gerçekleşecek olayların önceden belirlenmiş oldukları söylenemez. Bu nedenle, önceden doğru veya yanlış olarak nitelendirilemezler. (Aydın 1997: 168-169). Burada insana tam bir hürriyet alanı tanınırken Tanrı'nın ilmi beşerî hayat sahnesinden tamamen soyutlanmıştır. Böyle bir açıklamanın teizmin mutlak ve her şeyi bilen Tanrı tasavvuru ile bağdaştığını söylemek mümkün değildir.

Plotinus, Tanrı'dan düşünmeyi nefyettiğinden onun düşüncesinde ilahî ilim-insan hürriyeti ikilemine rastlanılmaz. Ona göre, her şeyin kendisinden taşıdığı 'Bir', diğer varlıklara sudurunun gereği olarak iyilik vermiştir. Hür olan insan, hürriyetini bu iyilikten kurtulmakla değil de, iyinin aşkın zorunluluğuna doğru, sudurun aksi istikametinde ilerlemekle elde edebilir. Ruhun bedene düşüşü zorunlu olsa da, insan içe dönük bir arınmayla dünyevî arzu ve isteklerden kurtularak Bir'e doğru yükselişi seçebilir. Dolayısıyla insan fiillerinden sorumlu olup, aklı ve iradesince yönlendirilen davranışlarını kadere atfetmesi rasyonel bir tutum değildir. (Plotinus 1966: 156 vd.; Korkut 2003:

265). Plotinus felsefesinde, madde dâhil olmak üzere her şey ‘Bir’in kendisini açıklaması sonucu meydana gelmiş olmakla birlikte madde bu ilahi vasfı en az yansıtan varlık konumundadır. Bir’den uzaklaşıldıkça mükemmellik yerini eksikliğe, iyilikse kötülüğe bırakmaktadır. İnsanın, kötülüğü temsil eden maddeye meyletmesi veya maddeden uzak durup Tanrı’ya yönelmesi konusunda tamamen hürdür. Ancak böyle bir Tanrı’nın, teizmin Tanrı’sı olmadığı açıktır.

Swinburne insan hürriyetinden söz edebilmek için fiilleri konusunda ön-bilginin olmaması gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre, buradaki problem ‘Tanrı her şeyi bilir’ (omniscient) önermesinden kaynaklanmaktadır. Belli bir zamanda bulunup o zamandan önceki tüm doğruları bilen, her şeyi biliyor demektir. Ayrıca o zamandan sonraki mantıksal zorunluluklardan kaynaklanan doğruları da bilmesi gerekir. Ancak henüz doğru ve yanlışlık değeri kazanmayan gelecek zamanlı önermelerin, önemli bazı gerekçeler dışında önceden bilinmesi gerekli değildir. Bu tür önermelerin doğruluk veya yanlışlık değeri kazanmaları, eyleme dönüştürülmüş olmalarına bağlıdır. Sadece insanların değil, Tanrı’nın bile gerçek anlamda hür olabilmesi için eylemlerini önceden bilmemesi gerekir. (Swinburne 1994: 132-133).

Swinburne’e göre, Tanrı’nın gelecek zamanlı önermelerle ilgili bilgisini garanti altına almak için geleceğin ezelde bilfiil var olduğunu söylemek suretiyle hür iradeyi ortadan kaldırmanın bir anlamı yoktur. Tanrı ve insanın hür olması geleceğin belirlenmemiş olmasına bağlı olduğundan Tanrı, kendisinin ve insanların hürriyeti adına bilgisine sınır koymuştur. Hür irade sahibi varlıkların var edilmesi demek, onların gelecekteki fiilleriyle ilgili bilgisini kısıtlamak demektir. (1995: 172-183; 1994: 134). Gelecek henüz gerçekleşmediği için ortada bilinecek bir şey olmadığından gelecek zamanlı önermelerin bilinmemesi, Tanrı’nın ilmüne bir zarar getirmez. İradesi adına kendi kendisini sınırlandıran bir varlığın ilahlığa daha az layık olduğu da söylenemez. Tanrı’nın bilgisinin sınırlı olmasının doğuracağı güçlük, bunu kendisi ve irade sahibi varlıklar adına yaptığı söylenilmek suretiyle aşılmaya çalışılmıştır. Bilinmesi gerekli olan önermeler, mantıksal olarak mümkün olan olduğundan bunun kapsamına olmuş ve olmakta olanlar dâhilken olacak olanlar dâhil değildir. Gelecek Tanrı’nın kudreti altında, geçmiş ise bilgisinin objesi konumundadır. Bu nedenle gelecekteki olaylarla ilgili nasıl bir seçimde bulunacağı henüz belli değildir. (1994: 133; Bor 2001: 103).

Swinburne, Tanrı’nın ve insanların hür olabilmesi için gelecek zamanlı önermeler hakkında önbilginin olmaması gerektiği görüşündedir. Böyle bir

durumda Tanrı'nın ilmi, insanın fiilinin gerçekleşmesine bağlı olacağından bilinenin nedenlisi olmuş olacaktır. Bilinene tabii olan ilim sınırlı bir ilimdir. Swinburne bunda bir beis görmemekle birlikte Tanrı'nın ilminin sınırlı olması O'nun her açıdan mükemmel olmasıyla çelişmektedir. Swinburne, Kutsal Kitap'ta Tanrı'nın insanlar hakkındaki tasavvurunun insanların davranışlarını değiştirmesiyle birlikte değişebileceğinin vurgulanmasını, Tanrı'nın insanların gelecekteki fiillerini bilmediğine delil olarak göstermiştir. (1995: 182-183). Yahudilerin günahlarını terk etmedikleri takdirde Kudüs'ün yerle bir edileceğinin söylenmesi, Tanrı'nın onların günahlarını terk edip etmeyeceklerini bilmediğini gösterir.

Süreç felsefesinde de ilahi önbilgi ve insan hürriyeti meselesi, benzer şekilde, gelecek gerçeklik kazanmamış bir imkânlar alanı olarak kabul edilerek çözümlenmeye çalışılmıştır. Tanrı'nın alim olması imkânı imkân, var olanı da var olarak bilmesi şeklinde kabul edilmiştir. Yani Tanrı, geçmiş ve şimdiki realiteler alanı olarak bilirken, geleceği imkânlar alanı olarak bilir. Zira Tanrı'nın geleceği gerçeklik kazanmış olarak bilmesi sadece insan ve diğer varlıkların değil, Tanrı'nın bile elini kolunu bağlayan bir determinizm olacaktır. (Hartshorne 1964: 98-99). Dolayısıyla Tanrı, hür varlıkları zorunluluk altında tutmaz. Bu, Tanrı'nın kudretine bir halel getirmez; zira kudret, kudret tekeli demek değildir. (Aydın 2000: 94). Gelecek, insanın fiilleri gerçekleşinceye kadar Tanrı tarafından realite olarak değil de, imkânlar alanı olarak bilinir. İnsan farklı olasılıklar arasından birini gerçekleştirdiğinde Tanrı'nın bu konudaki bilgisi de realiteye dönüşmüş olur. Dolayısıyla fiilleri hakkında önceden bilgi sahip olunmadığından insan hürdür.

Hartshorne'e göre, Tanrı'nın gerçek hakkındaki bilgisi, yalnız gerçeklik kazanmış olanları kapsamaktadır. Eğer mevcut olanların dışındaki diğer imkânlar gerçeklik kazanmış olsaydı, Tanrı onları da bilecekti. Ancak durum böyle olmadığından Tanrı'nın onları bilmesi diye bir şey söz konusu değildir. Buradan ilahi bilginin sonlu olduğu sonucu çıksa da, ilahi bilgi diğer açıdan sonsuzdur. Çünkü Tanrı'nın bilgisi mevcut sonsuz bütünle sınırlı olmayıp gerçeklik kazanabilecek diğer imkânları da kapsamaktadır. Dolayısıyla O'nun potansiyel haldeki bilgisi, sonsuzdur. Tanrı'nın ilmi, zaman dışı bir ilim olarak görülmemelidir. Zira Tanrı, meydana gelecek olan şeyi imkân, gerçekleştirdiğinde ise gerçek olarak bilir. Bu, Tanrı'ya noksanlık izafe etmek olarak görülmemelidir. Var olan bir şeyi bilmemek eksiklik, ortada realite olmadığına bilinecek bir şey de yoktur. Burada asıl hatalı olan, gerçekleşmemiş

olan bir şeyi gerçekleşmiş gibi bilmektir. (2000: 143-144; 1964: 104). Burada Tanrı'nın ilmi var olmuş ve olmakta olanla sınırlandırılmış, gelecek hakkındaki bilgisi ise belirsizliğe indirgenmiştir. Gelecekteki söz konusu olay gerçekleşmediği sürece Tanrı'nın o olay hakkında kesin bilgi sahibi olma imkânı ortadan kaldırılmıştır. Burada insanın fiilleri önceden tayin ve tespit edilmediğinden determinizmden söz edilmeyecektir. Ancak gelecekte olabilecek olan tüm ihtimallerin bilinmesi bilgi değil de, bir öngörüdür ibarettir. Böylece Tanrı'nın ilmi, sonradan olan bilgi seviyesine indirgenmiş ve bilinene tabii kılınmış olacaktır. Burada Tanrı'nın bilgisinin bilinenin eseri olması mı yoksa onun nedeni olması mı O'nun mükemmelliğine daha uygun düşeceği sorusu akla gelecektir. Bu soruya nedeni olduğu cevabı verildiğinde insan hürriyeti, eseri olduğu cevabı verildiğinde ise Tanrı'nın ilminin mükemmelliği konusunda sorunlar ortaya çıkmaktadır.

İslam dünyasında süreç felsefenin temsilcisi olarak gösterilen Muhammed İkbâl de ilahî ilim-insan hürriyeti meselesinde benzer görüşler ileri sürmüştür. Ona göre, 'Mutlak Ben' (Tanrı) 'benlik' sahibi varlıklar yaratmıştır. (İqbâl 1958: 72). Bu varlıkların kısmî de olsa kendi kendilerini belirleme güçleri vardır. Bu, onların hür olduğu anlamına gelmekte olup, bu hürriyet metafiziksel bir zorunluluktan kaynaklanmaktadır. Zira her 'ben' kendisini zaman içinde organize etmekte ve tecrübesi tarafından kontrol altına alınmaktadır. 'Ben'in bu faaliyeti, onun hür ve şahsi bir kozalite olduğunu göstermektedir. (Aydın 2000: 91-92). Bu bağlamda İkbâl, varlığın geleceğinin önceden belirlenmesi şeklindeki kader anlayışına karşı çıkmıştır. Ona göre kader, her şeyin önceden belirlendiği şey üzere zorunlu olarak meydana gelmesi değil de, imkânları önceden belirlenmemiş, yani sebep-sonuç ilişkisine tabii olmayan olayların zamansal süreç içerisinde gerçekleşmesi demektir. Dolayısıyla insan, önündeki seçeneklerden birini yapma konusunda tamamen hürdür.

İkbâl, ilahî ilmin külli olduğu ve Tanrı'nın bir dizi halinde birbirini takip eden tarihsel olayların tamamını bölünmez bir idrakte ezeli şimdide bildiği görüşünde, bir gerçeklik payı olmakla birlikte, katı ve kapalı gelecek anlayışına sebebiyet verdiğini belirtmiştir. (1958: 78). Böyle bir durumda gelecekteki olaylar belirlenmiş ve âlem son halini almış olacaktır. Gelecek önceden belirlendiğinden değişmesi söz konusu olmayan olaylar silsilesi üstün bir yazgı gibi Tanrı'nın yaratma fiilinin yönünü tayin etmiş olacaktır. Edilgin bir bilme konumundaki ilahî ilim, Einstein'dan önceki fizik ilminin durağan ve cansız boşluğuna dönüşecektir. İlahi ilim, yansıtıcı bir ayna gibi düşünüldüğün-

de Tanrı, gelecekteki olayları önceden bilmiş olmakla birlikte insan hürriyeti ortadan kalkmış olur. İktbal'e göre, ilahî ilim edilgin olarak düşünüldüğünde yaratıcı fikrine ulaşmak da zorlaşacaktır. Tarih, önceden belirlenen olaylar dizisine ait fotoğrafların sırayla ortaya çıkması olarak anlaşıldığında, girişim ve yenilik gibi kavramlar anlamını yitirecektir. Böylece yaratma kavramının anlamı ortadan kalkacaktır. (1958: 79). O halde gelecek; yazılmış, olmuş-bitmiş olup tarihin seyri içinde üzerindeki örtüsü kaldırılan bir hat olarak değil de ilahi ilim, hikmet ve kudretle daima çizilmekte olan hat olarak anlaşılmalıdır (Aydın 2000: 88).

İktbal'e göre, istidlali ilim zamansal ve zamana bağlıdır. Böyle bir ilmin, her şeyi kuşattığı düşünülse bile Tanrı'ya atfedilemez. Çünkü Tanrı'nın insan gibi eşyayı araştırmakla çaba harcadığı söylenemez. Bu durumda ilahî ilmin başkası açısından niteliği izafî olacaktır, ancak her şeyi kuşatan zat için başkası bulunmamaktadır. Ancak ilahî ilim beşerî bilgi gibi yeri ve zamanı geldiğinde gerçeklik kazanan bir bilgi olarak nitelendirildiğinde de, eşyayı araştırmakla çaba harcanan bilgidен bir farkı kalmayacaktır. (1958: 77). İstidlali bilgi zamana bağlı olduğu ve eşyayı araştırmakla çaba harcamayı gerektirdiği gerekçesiyle Tanrı'dan soyutlandığına göre, tecrübî ve zamana bağlı olarak gerçeklik kazanan bilginin de aynı gerekçeyle Tanrı'dan soyutlanması gerekmez mi? Ayrıca her ne kadar zaman ile mekânın Tanrı'yı sınırlandıran unsurlar olmadığı iddia edilmiş olsa da Tanrı'nın ilmi geçmiş ve şimdi ile sınırlandırılmıştır.

İktbal, Tanrı'nın ilmini, geleceği kuşatan bir ilim olarak görmemektedir. Çünkü böyle bir durumda gelecek adeta önceden çekilen bir film sahnesine dönüşecektir. Dolayısıyla Tanrı ile insanın farklı olaylar ve seçenekler karşısında aktif bir rol üstlenmesinden ve onları yönlendirmesinden söz edilemeyecektir. Bu yüzden geleceğin ilahî ilimde imkânlar alanı olarak bulunduğunu, meydana gelen yeni olay ve durumlara göre Tanrı'nın ilminin şekil kazandığını ileri sürmüştür. Ancak bu insanın seçim ve fiillerinin, Tanrı'nın ilminin nedeni ve belirleyicisi olması demektir. İnsan kendisine sunulan imkânlar çerçevesinde tam bir hürriyete sahip olsa da, Tanrı'nın geleceğin nasıl olacağı, insana sunulan imkân ve seçenekler arasında neyi seçeceği ve yapacağı hakkında en ufak bir fikri bulunmamaktadır.

3) Uzlaştırmacı Yaklaşım:

Determinist ve indeterminist yaklaşımları teizm açısından sakıncalı bulanlar Tanrı'nın önbilgisi ile insan hürriyetini uzlaştırma yolunu tercih etmişlerdir. Onlara göre Tanrı'nın önbilgisi ile insan hürriyeti arasındaki çelişki görünüşten ibarettir. Tanrı'nın ilminin ezeli olması, geleceğin belirlenmiş olduğu anlamına gelmemektedir. Zira “*ortada bilme konusu olarak ‘gerçek ve fiilî bir durumun mevcut olmadığını’*” (Aydın 1997: 172) ileri sürmüşlerdir.

Tanrı'nın önbilgisi ile insan hürriyetini uzlaştırmaya çalışan Augustinus'a göre, Tanrı'nın önbilgisi ile insanın hür olması birbirine zıt şeyler değildir. İrademiz hakkındaki Tanrı'nın önbilgisi, hür irademizi ortadan kaldırmaz. (Augustinus 2010: 78). Zira Tanrı; olmuş, olan ve olacak tüm şeyleri ‘daimi şimdi’de bilmektedir. Yıllar bizim için gelip geçerken Tanrı için böyle bir durum söz konusu değildir. O'nun için geçmiş, şimdi ve gelecek değişmeyen tek bir andan oluşmaktadır. Yani yıllar, bizde olduğu gibi, bir biri ardı sıra gelerek geçmiş zaman hükmüne düşmez. O'nun yılları tek gün olup o da, dün ve yarına geçit vermeyen ‘bu gün’dür. Tanrı'nın indindeki bu gün ezeli olduğundan ‘bu gün yarattım’ dediği kişiyle ezeli ve ebedi olarak aynı anda bulunmaktadır. Tüm zamanları yaratan Tanrı, tüm zamanlardan önce bulunmakla birlikte O'nun olmadığı bir zaman düşünülemez. (Weatherford 1991: 37-38; Özdemir 2003: 103-104). Augustinus, ilahî önbilginin insan hürriyetine engel teşkil etmediği, bunların ikisinin aynı güçlükte savunabileceğini belirtmiştir. Tanrı'nın her şeyi akıp giden zaman kipleri içerisinde değil de, daimi şimdide bildiği kabul edildiğinde, O'nun için gelecek zaman kavramı söz konusu olmayacağı için gelecek zamanlı önermelerin doğruluk değerinin önceden belirlenmesi sorunu ortadan kalkmış olacaktır. Ancak onun insan hürriyetini destekler mahiyetteki bu ifadeleriyle çelişen, insanın hür olmadığı sonucunun çıkarılacağı ifadeleri de bulunmaktadır.

Augustinus, her şeyin Tanrı'nın dilemesiyle gerçekleştiğini, insanların iradesinin Tanrı'nın elinde olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, insan iyiliğe yatkın olan tabiatını asli günahla birlikte kaybetmiş ve günah işlemeden edemez hale gelmiştir. Kötülüğe eğilimli olan tabiatı, her an kötülük işlemeye hazır haldedir. Adem'in soyundan gelen herkese bu günah, kalıtım yoluyla bulaşmıştır. Böylece insan, hür gibi gözükse de, kötüyü seçme zorunda bırakılmıştır. (1999: 20 vd; 1950: 416). Yani insanın kötüye yönelen iradesini, bu yönelişten ancak Tanrı'nın inayeti kurtarabilir. Bu nedenle iyi olan her şey, kalbimizdeki iman kıymıdanmaları bile Tanrı'nın yardımına bağlıdır.

Augustinus, bir taraftan insanın iradî olarak günah işlediğini söylerken diğer taraftan insanın kalbindeki iman kıpırdanışlarına varıncaya kadar her şeyi Tanrı'nın irade ve inayetine bağlamakla kendisiyle çelişmiştir. Tanrı'nın ezeli ilmi ve iradesinin insan hürriyetini ortadan kaldırmadığı, uzlaştığı iddiasını teolojik determinizmle sonuçlandırmıştır. İnsanın kurtuluşunun erdemli ve ahlaklı bir yaşam sürmesine bağlı olmaması, insanın ahlaklı bir yaşam sürmesine gerek olmadığı sonucuna yol açacaktır. Bu da ahlak, erdem ve fazilet gibi kavramların anlamını yitirmesine yol açacaktır. Ayrıca insanın kasıtlı olarak işlemediği bir fiilden sorumlu tutulmasının gerekçesinin ne olduğunun ortaya konulması gerekmektedir.

Manlius Boethius ise ilahî ilim ile insan hürriyetinin aynı anda savunmanın mümkün olduğunu 'ezelî şimdi' kavramından hareketle temellendirmeye çalışmıştır. Ona göre, Tanrı'nın her şeyi önceden bilmesi halinde, bildiği şeylerin gerçekleşmesi zorunlu olur. İnsanın düşünce ve niyetini bilmesi halinde, insanın hürriyetinden söz edilemez. Zira insanın Tanrı'nın bilgisinin aksine hareket etmesi Tanrı'nın varlığının reddiyle aynı anlama gelir. Tanrı, her yerde hazır ve nazırsa bilgisinin de böyle olması gerekir. Dolayısıyla Tanrı; geçmiş, şimdi, gelecekte olmuş ve olacak olan tüm olayları aynı anda (all at once) ve şimdi olarak bilir. O'nun bilgisi, tüm zamansal değişmelerin üzerinde olup kendi 'ezelî şimdi'si içerisinde daima olduğu gibi kalır. Şimdi, bizim için gelip-geçen bir süreci ifade ederken Tanrı açısından sabit ve devamlı olan bir ezeliği ifade eder. (Boethius 1986: 123; Çetin 2003: 138-141).

Boethius'a göre, Tanrı'nın önbilgisi gelecek zamanlı önermelerin önceden bilinmesi değil de, değişmeyen bir şimdide bilinmesi anlamına gelir. Buna Tanrı'nın 'öngörü' yerine, 'bütün olarak görme (provision)' denilmesi daha uygun olacaktır. Zira bu bilgi, alt seviyedeki şeylerin üzerinden, her şeyin bir dağın tepesinden izlenmesi gibidir. İnsanların gelecekteki fiilleri de Tanrı'nın bu bilgisine dâhildir. Ancak bu insan fiilleriyle ilgili bir önbilgi değildir. Tanrı açısından her şey ezeli şimdiden ibarettir; yani tüm fiil ve olaylar aynı anda, gerçekleşmeleriyle birlikte bilinmektedir. (2008: 171). İnsanın yapacaklarıyla ilgili fikirleri ne kadar değişirse değişsin, Tanrı ondaki bu değişimlerin farkında olduğu gibi onu yapıp yapmayacağını da bilir. İnsan hür iradesiyle seçimde bulunsa da, kendisine yönelen gözden kurtulamadığı gibi Tanrı'nın bilgisinden de kurtulamaz. Tanrı bildiği için değil de, insan öyle davranacağı için Tanrı'nın onun davranışını bildiği şeklindeki anlayış kabul edilebilir değildir. (2008: 174). Burada, insan hürriyeti adına Tanrı'nın ilahlığı

ortadan kaldırılmıştır. Tanrı bildiği için değil de, insan öyle davranacağı için Tanrı'nın insanın fiillerini bilmesi, insanın yerine Tanrı'nın zorunluluk altına girmesi demektir. Böyle bir şeyin doğru kabul edilmesi mümkün değildir.

Boethius'un bu çözümünün meseleyi kökünden çözdüğünü söylemek mümkün olmasa da bu yaklaşımın en önemli artısı ilâhî bilgi ile insan hürriyetinin aynı güçte savunulması, birinin lehine diğzerinin feda edilmemesidir. (Çetin 2003: 144-145). Tanrı'nın bilgisinin olayların gerçekleşme anlarına te-kabül etmesi ve her şeyin şimdi olarak cereyan etmesi durumunda, bilinenin ilahî önbilginin zorunlu kılması sonucu gerçekleşmesi sorunu ortadan kalkacak; böylece insan irade ve hürriyeti de korunmuş olacaktır. Aynı zamanda varlık alanında gerçekleşen hiçbir şey Tanrı'nın ilmi dışında vuku bulmamış olacaktır.

Boethius'un bu düşüncelerinden etkilendiği görülen Thomas Aquinas'a göre, farklı zamanlarda gerçekleşen olayların her biri, Tanrı'ya göre şimdidir. Bir olayın gelecek olarak bilinmesi, süje-obje ilişkisi gelecekte geçmişe doğru sürüp giden bir ilişki olduğunda ortaya çıkar. Ancak Tanrı'nın objelerle ilişkisi bu türden değildir. O'nunla zamansal olaylar arasındaki ilişki daimî 'eşzamanlılık' şeklindedir. Bu yüzden olumsal bir olay Tanrı tarafından 'gelecek niteliğinde' değil de 'şimdi' olarak bilinir. Bir olayın zorunlu olması şimdi olarak bilinmesi bakımındandır; böyle bir zorunluluk 'imkânî' ortadan kaldırmaz. (Kenny 1989: 630-631). Olay ve objeleri geçmiş ve gelecek şeklindeki zamansal süreçlere bağlı olarak bilmek, zaman üstü varlık için değil de, bu sürece bağlı olarak varlığını devam ettiren zamansal varlıklar için geçerlidir. Tanrı için her şey ezeli şimdide cereyan ettiğinden ne gelecek zamanlı önermelerden ne de onlar hakkında önbilgiden bahsedilebilir.

Aquinas'a göre, gelecek zamanlı mümkün önermeler olumsal olduklarından, gelecek olarak bilinmeleri hata ihtimali içerir. Bu nedenle Tanrı'nın onları gelecek olarak bilmesi düşünülemez. Tanrı, gelecek zamanlı mümkünlerin zamansal kipler içerisindeki tüm anlarını, bizim gibi bu sürece bağlı ve ardışık olarak değil de, aynı anda ve şimdi olarak bilir. O'nun zamansal süreç ve olaylarla ilişkisi 'ezeli şimdi'den ibarettir. Tanrı, zamanın tüm bölümlerine aynı anda sahip olduğundan gelecek zamanlı olayları, gelecekte gerçekleşecek olarak değil de, bilfiil var olarak bilmektedir. O, bu bilgiyi gözetleme kulesinin tepesinde bulunan birinin kervandaki tüm yolcuları bir anda görmesine benzetmiştir. Yani Tanrı, zamansal süreç içerisindeki olayları ardışık olarak değil de bir anda bilmektedir. (Aquinas 1947: 112; Kenny 1989: 626-627). O

halde insan fiillerini bilerek ve isteyerek, ancak kendisini gören ve müdahale etmeyen Tanrı'nın gözetiminde yapmaktadır. (Pegis 1948: 140-143). Olay ve objeleri geçmiş ve gelecek şeklindeki zamansal süreçlere bağlı olarak bilmek, zaman üstü varlık için değil de, bu sürece bağlı olarak varlığını devam ettiren zamansal varlıklar için geçerlidir. Tanrı için her şey ezeli şimdi içerisinde cereyan ettiğinden hem gelecek zamanlı önermeler hakkındaki bilgisinin yanlış olma, hem de bilgisinin geleceği belirleyip determinizme yol açma endişesi ortadan kalkmış olmaktadır.

Aquinas açısından gelecek zamanlı önermeler, zorunlu olmayıp olumsal olmasına rağmen, Tanrı'nın bilgisi açısından zorunlu ve kesindir. Yani Tanrı'nın bilgisinin objesi olması bakımından düşünüldüğünde zorunlu, kendi tikel nedenleri açısından düşünüldüğünde ise zorunluluk taşımamaktadır. Buna göre 'Tanrı tarafından bilinen ne varsa, onun olması gerekir' (Kenny 1989: 627) önermesi iki şekilde anlaşılabilir. Bunlardan biri "*de dicto*" olarak, yani 'Tanrı neyi bilirse, durum ondan ibarettir' önermesi zorunlu olarak doğrudur. Diğeri ise "*de re*" olarak 'Tanrı tarafından bilinen bir şey hakkında; onun olması gerektiği doğrudur, denilebilir' şeklinde anlaşılabilir. Bunlardan birincisi doğruyken, ikincisi yanlıştır (Yavuz 2006: 15-16). De dicto önermeye ilişkin, de re ise olguya ilişkin zorunluluk anlamına gelmektedir (Loux 1998: 173-174). Tanrı'nın ön bilgisi '*de dicto*' olarak alındığında gelecek zamanlı önermeler için zorunluluk ifade etmeyecektir. (Kenny 1989: 628-629).

Aquinas, Tanrı'nın ilminin ezeli olması ve gelecek zamanlı önermeler önceden bilmesi halinde insan fiillerinin belirlenmiş olacağına, zamansal süreçlere bağımlı olarak bilmesi halinde ise Tanrı'nın ilminin sınırlandırılmış olacağına farkındadır. Bu nedenle Tanrı'nın eşya ve olayları, zamansal süreçlere bağımlı olmaksızın ezeli şimdide bildiğini ileri sürmüştür. Böylece hem Tanrı'nın ilminin her şeyi kapsadığı, hem de gelecek zamanlı önermelerin olumsuzluğu korunmuştur. Ayrıca Tanrı'nın ilminin ezeli ve zorunlu olması ile insanın hür olması arasındaki çelişki de ortadan kalkmıştır.

Ezeli şimdi anlayışında Tanrı tüm varlık ve olayları, zamansal varlıkların içerisinde buldukları anı tecrübe etmeleri gibi, şimdi olarak bilmektedir. Burada geçmiş ve gelecek aynı statüye indirgendiğinden ilahi varlığın zamansal varlıklarla ilişkisi, her varlığın her bir anıyla birliktelik ilişkisi şeklinde olacaktır (Kretzmann: 441-456). Kenny (1989: 632-633), bu ezellilik anlayışını tutarsız bulmaktadır. Ona göre, eş zamanlılık geçişken bir ilişkidir. Yani eğer A ile B, B ile C aynı zamanda meydana geliyorsa, A ile C aynı zamanda

meydana geliyor demektir. Eğer BBC ve ITV programı saat 10'da başlarsa, onlar aynı anda başlamış olurlar. Ancak Aquinas'a göre, şu anda bu yazıların yazılması, ezeliyetin tümüyle eş zamanlıdır. Büyük Roma yangını da tüm ezeliyetle eş zamanlıdır. Dolayısıyla ben bu kelimeleri yazıyorken, Nero zamanını boş şeylerle öldürmektedir. Bu eleştiri, Tanrı'nın bilgisinin zamanla olan ilişkisinin zamansal varlıkların bilgilerinin zamanla olan ilişkisi gibi düşünülmesinden kaynaklanmaktadır.

Tüm zamansal olayların tek seferde, ezeli şimdide bilinmesi kendi epistemolojik verilerimiz açısından değerlendirildiğinde, ilk insan Hz. Adem'den son insana kadar tüm insanların eylemlerinin aynı anda gerçekleştiği sonucu çıkacaktır. Ancak Tanrı'nın zamansal olay ve önermeler hakkındaki bilgisini kendi epistemolojik verilerimize göre değerlendirmemizin doğru ve mantıklı bir tutum olduğunun delili nedir? Her yönden mükemmel ve aşkın bir varlık olan Tanrı'nın ilmi ile zamansal olaylar arasında, zamansal varlıkların tabii olduğu kriterlerden farklı kriterler olamaz mı? O halde burada öncelikle Tanrı'nın ilmi ile zamansal olaylar arasında beşeri bilgi ile bu olaylar arasındaki gibi bir ilişkinin olduğunun kanıtlanması gerekir. Ancak şimdiye kadar böyle bir şey kanıtlanmış değildir. Bu nedenle Tanrı'nın geçmiş, şimdi ve gelecekteki tüm olayları tek seferde ve ezeli şimdi içerisinde bilmesinin böyle bir zamansal kargaşaya yol açtığı iddiası rasyonel bir temelden yoksundur.

William Ockham ise ezeliyeti zaman dışı olarak değil de, Tanrı'nın başlangıcı ve sonu bulunmayan bir zamanda yer alması şeklinde tanımlamıştır. Ona göre Tanrı, gelecek zamanlı önermelerle ilgili kesin bilgiye sahiptir. Ancak Tanrı'nın bu bilgisi, insanın gelecekteki davranışını zorunlu kılmaz; zira bu tür önermelerin yanlış olma olasılığı ortadan kalkmış değildir. Zira bugün yanlış olarak bildiğimiz birçok önerme önceden doğrudur. Örneğin 'âlem yoktur' önceden doğruyken şimdi doğru değildir. Bu nedenle 'Tanrı Peter'in kaderini ezelden belirledi' önermesi önceden doğru olsa da, sonradan yanlış olması mümkündür. Geçmiş ve gelecek zamanlı önermelere, şimdiki zamanın doğruluk değeri verilemez. Dolayısıyla Tanrı zıtlarından biri doğru olarak irade ettiği ve belirlediği halde, önermeler yine de mümkündürler. Yani Tanrı'nın gelecek zamanlı önermeleri önceden belirli olarak bilmesi ve irade etmesi mümkünlüklerini kaldırıp onları zorunlu kılmaz. (Ockham 1983: 40-50; Özgökman: 115-116).

Geçmiş ve gelecek zamanlı önermelere şimdiki zamanın doğruluk değerinin verilememesi, bilgisi bilinene tabii olan ve onunla ilişkisi zamansal

süreçlere bağlı olan varlıklar için geçerlidir. Bilinenle ilişkisi zaman üstü ve onun zamansal süreçlerdeki hallerini şimdi olarak bilen bir varlık içinse geçerli değildir. Ayrıca ‘Tanrı’nın kesin olarak bildiği bir şey nasıl yanlış olabilir’ sorusu açıklanmaya muhtaçtır. İnsanın bildiği bir şeyin yanlış çıkma ihtimali her zaman vardır. Ancak bunun Tanrı’nın ilmine de atfedilmesi O’nun ilmine eksiklik izafe etmek demektir; bu kabul edilemez. ‘Âlem yoktur’ önermesinin âlem var edilmeden önce doğruyken şimdi doğru olmamasından, Tanrı’nın önbilgisinin gelecek zamanlı önermeleri zorunlu kılmadığı, onların yanlış olma ihtimallerinin bulunduğu sonucunun çıkarılması akla yatkın gözükmektedir. Bu, Tanrı’nın âlemin varlığını belli bir anda dilediğini, o andan önceki bilgisinin âlemin var olmadığı yönündeyken, o andan sonra âlemin meydana geleceği şeklinde olduğunu gösterir. Tanrı’nın gelecek zamanlı önermeleri hem kesin hem de mümkün olarak bildiği iddiası ise kendi içinde tutarlılığı olmayan bir iddiadır. Tanrı’nın bu önermelerin zıtlarından birini doğru diğerini yanlış olarak bildiği söylenildiğinde onların doğruluk değerleri önceden belirlenmiş olacağından determinizme düşülmüş olunacaktır.

Luis de Molina ise, Tanrı’nın gelecek zamanlı önermeler hakkındaki bilgisini ‘orta bilgi’ kavramıyla açıklamıştır. Tanrı, orta bilgisiyle mümkün varlıkların hür iradeleriyle belli şartlar altında hangi davranışları sergileyeceğini bilmektedir. (Molina 1988: 167-168). Tanrı, insanların hürriyetlerini, ilahî inayet sayesinde nasıl kullanacaklarını, aynı imkân, temayül ve şartlar altında yaptıklarının tam karşıtını yapma güçleri varken hür olarak neyi yapacaklarını bilir. (Kenny 1979: 62-63). Hür irade sahibi varlık, iki seçenektan birini yapmaya yöneldiğinde Tanrı, orta bilgisiyle onu bilmiş olur. Bu bilgiyle mümkün varlıkları, bilgisinin içeriği zorunlu olmayacak şekilde bilmektedir. Orta bilgi, hür failerin fiillerini öncelediğinden bu fiiller, Tanrı’nın bilgisinin nedeni olmadığı gibi Tanrı bildiği için de meydana gelmiş değıllerdir. Tanrı’nın insan fiillerini, gerçekleştikten sonra bilmesi düşünölemeyeceğinden bu bilgiye yaratma iradesinden önce ve zatı gereğı sahiptir. (Özgökman 2015: 133-134). Tanrı’nın nelerin gerçekleşeceğine dair bu mutlak bilgisi olayların nedeni olmadığından, olaylar nedenlerinden Tanrı’nın ön bilgisi yokmuşçasına meydana gelmektedir. (Molina 1988: 184).

Molina, orta bilgiyi ezeli ve zatı gereğı sahip olunan bir bilgi olarak kabul etmekle Tanrı’nın bilgisini bilinene, mekân ve zamana tabii kılmaktan kaçınmıştır. Bu bilginin bilinenin nedeni olmadığını, alternatif seçeneklerden hangisinin tercih edilip yapılacağı konusunda kişiye zorunluluk yüklediği-

ni söylemekle de insana hürriyet alanı tanımış olmaktadır. Ancak bir bilginin kendiliğinde zorunlu olup, içeriğinin mümkün olması birtakım sorunları beraberinde getirecektir. Gelecek zamanlı mümkün bir önerme, önbilgi ile zorunlu kılınmadığından alternatif seçeneklerinden birinin meydana gelmesi mümkün olduğu halde bilinene tabii olunmadan, yani varlık âleminde gerçeklik kazanmadan kesin olarak nasıl bilinebilmektedir? Bilinene tabii olunmadan kesin olarak bilmesi halinde önbilginin objesini zorunlu kılması gerekecektir. Önermenin gerçekleşmeden bilinemeyeceğinin söylenmesi halinde ise bilginin bilinene tabii olması gerekecektir. Dolayısıyla Tanrı geleceği imkânlar alanı olarak bilecek ve gerçeklik kazanmadan kesin olarak bilemeyecektir. Bu Tanrı'nın bilgisinin zamansal, geçmiş ve şimdi ile sınırlandırılmış olduğu anlamına gelecektir. Süreç felsefecilerin, bu düşüncüyü savunduklarını görmüştük. Molina, bu iki sonucu kabul edilebilir bulmamıştır. Ancak gelecek zamanlı önermelerin hem alternatif seçeneklere açık olması, hem de bilinene tabii olunmaksızın kesin olarak bilinmesi çelişkili gözükmektedir.

Descartes iradeyi, aklın sunduğu şeyleri yapıp-yapmama hususunda dışsal bir zorlama olmadan hareket etme kabiliyeti olarak tanımlamıştır. Ona göre Tanrı, insanı iradesini kullanma noktasında serbest bırakmıştır. Tanrı'nın ilminin, insan iradesine engel teşkil etmediğini şu örnekle açıklamıştır. Bir kral, ülkesinde düelloyu yasaklamıştır. Ancak birbirinden nefret eden iki kişinin, karşılaştıklarında bu yasağı çiğneyeceklerini bilmektedir. Kral, bu kişilerden birini diğerinin yaşadığı şehre yolluyor ve onların karşılaşmaları üzerine düello başlıyor. Bu olayda o kişiler suçlu mudur? Onların bir araya gelmesinin sorumlusu kraldır. Yasağa uymamakla kralın emrine karşı gelmiş olmalarının sorumluluğu ise onlara aittir. Tanrı, isteklerimizi, eşyayla olan ilişkimizi ve onlarla ne yapabileceğimizi bilir. Onlarla ilgili bazı yasaklar getirmiş, yasaklara uyup-uyumama konusunda bizi serbest bırakmıştır. (Descartes 1996: 68-69). Ancak bu analogi, Tanrı'nın bilgi ve iradesiyle bir kralınki arasında benzerlikten söz edilemeyeceğinden, doğru bulunmamıştır. (Aydın 1997: 167).

İslam dünyasında Ehl-i Sünnet kelamcılarının uzlaştırmacı yaklaşımı benimsedikleri ileri sürülmüştür. (Çağrı 2012: 98). Eş'ari göre, Tanrı'nın iradesi ve ilmi ezeli olup insanın fiilleri dâhil olmak üzere her şey O'nun ilmi ve iradesine göre meydana gelmektedir. Tanrı'nın irade etmediği bir şeyin gerçekleşmesi mümkün değildir. İnsan, Tanrı tarafından yaratılan fiili kesb etmektedir. (1952: 27 vd.). Eş'ari Tanrı'yı, insanın irade, fiil, seçme, hatta neyi seçeceğinin yaratıcısı olarak kabul etmiştir. İnsanın ne alternatif seçe-

neklerden birini yapma, ne de seçme hürriyeti vardır. Seçme ve seçilen Tanrı tarafından belirlendiğinden, insan zorunluluk altındadır.

Matûridî'ye göre, her şeyin yaratıcısı olan Tanrı, insan fiillerini yaratırken, onun tercihine göre yaratmaktadır. İnsan, iradî fiillerinin seçicisi ve faili olduğunun, iyinin yerine kötülüğün peşinde koşmanın, faziletli olanın yerine değersiz olanı seçmenin yanlış olduğunun bilincindedir. İki zıttan dilediğini seçme, iradesini iyi ve kötüye kullanma hürriyetine sahip olduğundan, fiillerinin sorumluluğu insana aittir. (1970: 215 vd.). Matûridî, her şeyin Tanrı'nın takdiriyle meydana geldiğini söylemekle Tanrı'nın ilminin mutlaklığını ve ezeliğini, insanın fiillerini insanın iradesine göre yarattığını söylemekle de insan hürriyetini koruma altına almış olmaktadır. Ancak bu durumda ezeli ilmin, sonradan olan fiile nasıl mahal olduğu problemi ortaya çıkmaktadır.

Gazâlî'ye göre, var olanlar sonradan meydana çıksalar da Tanrı'nın onlar hakkındaki bilgisi sonradan değildir. Zira Tanrı, tüm yaratılanlarını ezeli olarak bilmektedir. Bununla birlikte insan fiillerini yapıp-yapmamada hürdür ve bu Tanrı'nın ilminin ezeli olmasıyla çelişmez. Zira Tanrı'nın irade ettiği şey, zorunlu olarak var olmakla (Gazali 1962: 160) birlikte bir imkânlar alanını ifade eden mümkünlerin gerçekleşip gerçekleşmemesi imkân dâhilindedir. İnsanın gelecekte yapacağı fiilleri de bu kategoriye girmektedir. İlahi kudret insan fiillerine taalluk etmediği müddetçe ilahi ilim açısından nötrdürler. (Gazali 1962: 56 vd.; Bor 2001: 93). Gazali, insan fiillerinin Tanrı'nın ilmi açısından zorunlu, kendiliğinde mümkün olduğundan insanın hür olduğunu iddia etmektedir. İnsanın aynı anda hem hür hem de zorunluluk altında olduğunu söylemenin doğurduğu güçlüğü farkında olan Gazali, bu meselenin aklî olarak anlaşılmasıyla ilgili tartışmaları el yordamıyla fiili tanımaya çalışan körlerin durumuna benzetmiştir. (1334: 6).

Bazı kelimacılar, ezeli ilmin insan hürriyetine engel olmadığına 'Tanrı, olacak olanları, o şekilde olacaklarından dolayı bilir. Tanrı bildiği için onlar olmuş değildir' (Bilmen 1955: 226-228) şeklinde açıklama getirmişlerdir. Örneğin astronom, gelecekteki bir zamanda güneşin tutulacağını bilir. Onun bu bilgisi, güneşin tutulmasını zorunlu kılmaz. Bilakis tutulmanın gerçekleşecek olması, onun bilgisinin sebebidir. Bunun gibi Tanrı'nın gelecekteki fiillerimizi bilmesi, bu fiilleri iradî olarak yapacak olmamızdan dolayıdır. İlahî ilmin onları zorunlu kılması söz konusu değildir (Bilmen 1955: 423). Bu örnek akla tatmin edici geldiğinden ve problemi çözüme kavuşturmuş gibi gözüktüğünden oldukça rağbet görmüştür. Felsefî tahlile tabii tutulduğunda durumun

öyle olmadığı görülmektedir. Tanrı'nın bilgisi, güneş tutulması dâhil olmak üzere tüm bilinenlerin sebebiyken, insan bilgisi bilinenlerin sebebi değil, nedenlisidir. Ayrıca Tanrı'nın bilgisi objesini zorunlu kılarken insan bilgisi objesini zorunlu kılan bir bilgi değildir. Ayrıca Güneşin hürriyetinden söz etmek mümkün olmadığından Güneş tutulması ile insan fiilleri arasında kurulan benzerlik doğru değildir.

Sonuç

Determinist yaklaşımda Tanrı'nın ilminin mutlaklığı ve sonsuz oluşu adına insan hürriyeti ortadan kaldırılırken; indeterminist yaklaşımda insan hürriyeti adına Tanrı'nın ilminde sınırlamaya gidilmiştir. Üçüncü yaklaşımda, Tanrı'nın ilminin ezeli oluşuyla insan hürriyeti uzlaştırılmaya çalışılmış, ancak genellikle insan hürriyeti temellendirilmede yetersiz kalınmış, hatta determinist yaklaşımla sonuçlanmıştır.

Zaman üstü ezellik anlayışında, Tanrı'nın bilgisinin zamansal kiplere bölünmesi ve zamansal varlıklar için geçerli olan gelecek hakkındaki belirsizliğin Tanrı içinde geçerli olması anlamlı bulunmamıştır. Zira mutlak varlığın bilgisinin zamansal varlıklara tabii olması veya gelecek zamanlı önermeleri onlar gerçekleştikten sonra bilmesi, O'nun bilgisinin sonradan meydana gelmesi demektir. Böylece, Tanrı'nın ilminin mükemmelliği korunmuş olmakla birlikte, insan hürriyetinden söz etmek imkânsız hale gelmiştir. Ezeliliği tüm zamanlarda yer alma olarak anlayan düşünürlerse her şeyin önceden bilinmesinin sadece insanın değil, Tanrı'nın bile iradesini ortadan kaldıracağını iddia etmişlerdir. Burada ise insan hürriyeti korunmuş, ancak Tanrı'nın ilminin mükemmelliği sekteye uğramıştır.

Ezelî şimdide bilmede ise, Tanrı için tüm her şey şimdiden ibarettir; yani tüm eylem ve olaylar aynı anda ve gerçekleşmeleriyle birlikte bilinmektedir. Burada Tanrı'nın bilgisi olay ve eylemlerin sebebi olmadığından, insan iradesi ve hürriyeti korunmuştur. Tanrı her şeyi akıp giden zaman kipleri içerisinde değil de, ezeli şimdide bildiğinden gelecek zamanlı önermelerin doğruluk değerinin önceden belirlenip belirlenmediği sorunu ortadan kalkmıştır.

Kaynaklar

- Ackrill, John Lloyd (1987). *A New Aristotle Reader*. New Jersey: Princeton University Press.
- Aquinas, Thomas (1947). *Summa Theologica*, Trans. Fathers of the English Dominican Province, Edition: Benziger Bros.
- Akarsu, Bedi (1984), *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Savaş Yay.
- Aristoteles (1996). *Metafizik*. Çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yay.
- ----- (1963). *Organon II*, Çev. Hamdi Ragıp Atademir, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Atay, Hüseyin (1974). *Farabi ve İbn Sina'ya Göre Yaratma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Augustinus (2010). *On the Free Choice of the Will On Grace and Free Choice and Other Writings*, Trans. and Ed. Peter Kings, Cambridge: Cambridge University Press.
- ----- (1999). *İtirafılar*, Çev. Dominik Pamir, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- ----- (1950). *The City of God*, Trans., Marcus Dods, New York: The Modern Library.
- Aydın, Mehmet (1997). *Din Felsefesi*. Ankara: İİFV Yay.
- ----- (2000). "Süreç Felsefi Işığında Tanrı-Âlem İlişkisi". *Âlemden Allah'a*. Ed. Mustafa Armağan, İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Bağdadi, Abdulkahir b. Tahir (1997). *el-Fark Beyne'l-Fırak*. Beyrut: Daru'l-Marife.
- Boethius, Manlius (2008). *The Consolation of Philosophy*, Trans., David R. Slavitt, Cambridge: Harvard University Press.
- ----- (1986). "God is Timeless". *Philosophy of Religion, Selected Readings*. Ed. Michael Peterson v.dğr., New York.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (1955). *Muvazzah İlm-i Kelâm*. İstanbul: Ergin Kitabevi.
- Bolay, Süleyman Hayri (1996). *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.
- Bor, İbrahim (2001). *Gazali ve Swinburne'de Tanrı'nın Bilgisi*. Yüksek Lisans Tezi. A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çağrı, Mustafa (2012). *İslam Ahlakı*, İstanbul: Ensar Yayınları.
- Çetin, İsmail (2003). "Boethius'ta Tanrı'nın Bilgisi ve İnsan Hürriyeti". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2: 133-145.
- Çoşkun, İbrahim (2001). "İnsanın Eylem Yapma Gücü Ve Hürriyeti". *D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2: 1-35.

- Demir, Ömer ve Acar, Mustafa (1997). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yay.
- Deniz, Gürbüz (2003). “İbn Rüşd’e Göre Hürriyet”. *İslam Felsefesinin Sorunları*. Ankara: Elis Yay.
- Descartes, René (1996), *Ahlak Üzerine Mektuplar*. İstanbul: M.E. Basımevi.
- Epiktetos (2003). İçsel Huzur İyi Yaşamın Kapısını Açar, Çev. Cengiz Erengil, İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Eş’ari, Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail (1397). *Kitabu’l-Luma’ fi’r-Reddi Ala Ehli’z-Zeyği ve’l-Bida’*. Beyrut.
- Flew, Anthony (1966). *God and Philosophy*. London: Hutchinson of London.
- Gazali, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (1962). *el-İktisâd fi’l-İ’tikâd*. Nşr. İ.Agâh Çubukçu, Hüseyin Atay, Ankara: Nur Matbaası.
- ----- (1334). *İhyâu Ulûmi’d-Din IV*, Mısır.
- Gilson, Etienne (1999). *Tanrı ve Felsefe*. Çev. Mehmet Aydın, İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Hartshorne, Charles (1964). *Man’s Vision of God*. Hamden: Archon Books.
- ----- (2000). “Din ve Felsefeye Göre Tanrı”. *Âlemden Allah’a*. Çev. Mehmet Aydın, (ed.) Mustafa Armağan, İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Iqbal, Muhammad (1958). *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore: Shaikh Muhammad Ashraf.
- İbn Rüşd, Ebu’l Velid Muhammed (1998). *el-Keşf an-Menahici’l-Edille fi Akaidi’l-Mille*, Beyrut.
- Kenny, Anthony (1979). *The God of The Philosopher*. New York: Clarendon Press.
- ----- (1989). *Tanrı’nın “Önceden-Bilme”si ve İnsan Hürriyeti*. Çev. Hanifi Özcan, İzmir: İlahiyat Fakültesi Dergisi VI: 625-638.
- Korkut, Şenol (2003). “Plotinus ve Fârâbî’de Tanrı’nın Bilgisi”. *İslam Felsefesinin Sorunları*. Ankara: Elis Yay.
- Kretzmann, Norman and Stump, Eleneor. “Eternity”. *The Journal of Philosophy*, LXXXVIII: 441-456.
- Loux, Michael J. (1998). *Metaphysics*. London: Routledge.
- Molina, Luis de (1988), *On Divine Foreknowledge*, Trans. New York: Cornell University Press.
- Ockham, William (1983). *Predestination, God’s Foreknowledge and Future Contingents*. Trans., Marilyn McCord Adams and Norman Kretzmann, Indianapolis: Hackett Pub. Company.
- Öner, Necati (1982). *İnsan Hürriyeti*, Ankara: Selçuk Yay.

- Özcan, Hanifi (1989). “Bilgi-Obje İlişkisi Açısından İnsan Hürriyeti”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5: 263-286.
- Özdemir, Metin (2003). *Tanrı'nın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- ----- (2002). Ezelî Bilgi Anlayışının Problematik Yönü. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1: 209-226.
- Özgökman, Fatih (2015). *Tanrı'nın Ön Bilgisi ve İrade Özgürlüğü*. Ankara: Elis Yay.
- Pegis, Anton C. (1948). *Introduction to St. Thomas Aquinas*. New York: Modern Library.
- Pike, Nelson (2013). “İlâhî Mutlak Bilgi ve İradi Fiil”. *Din Felsefesi Seçme Me-tinler*, Çev. Rahim Acar, Ed. Michael Peterson vd., İstanbul: Küre Yay.
- Plotinus (1966). *Enneads*. Çev. Stephen MacKenna, London: Faber and Faber.
- Popkin, Richard Henry and Stroll, Avrum (1990). *Philosophy*. Oxford: Made Simple.
- Spinoza, Baruch (1965). *Etika*. Çev. H.Ziya Ülken, İstanbul.
- Swinburne, Richard (1995). *The Coherence of Theism*. Oxford: Clarendon Press.
- ----- (1994). *The Christian God*, Oxford: Clarendon Press.
- Yavuz, Zikri (2006). İnsan Hürriyeti Açısından Tanrı'nın Ön Bilgisi. Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ----- (2008). “İbn Sînâ, Ezelilik ve Özgür İrade”. *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yay.